

श्रमाचे ओझे आणि विश्रांतीचा शोध

हितेश पोतदार

अर्थबोध

संपादित छायाचित्र

लार्सन अँड टुब्रोचे विद्यमान सीईओ एस.एन.सुब्रमण्यम यांनी आठवड्याचे ९० तास काम करावे, रविवारीसुद्धा खंड पडू देऊ नये अशा अर्थाने वक्तव्य केले. त्या आधी अध्यक्ष ए. एम. नाईक यांनी अलीकडेच कामाच्या सीमांबाबत वक्तव्य केलं की, त्यांच्या ६० वर्षांच्या कारकीर्दीत त्यांनी कधीही आठवड्याला १२२ तासांपेक्षा कमी काम केलं नाही. दुसरीकडे, इन्फोसिसचे माजी अध्यक्ष नारायण मूर्ती यांनी भारताच्या प्रगतीसाठी तरुणांनी आठवड्यात ७० तास काम करावं, असा सल्ला दिला. २०१५ साली पंतप्रधान नरेंद्र मोदींनीही मी दिवसाला फक्त तीन ते साडेतीन तास झोपतो असे विधान केले होते. ही वक्तव्यं श्रमिकांसमोर उभ्या असलेल्या उत्तर-यांत्रिकीकरणाच्या युगातील कामाच्या विषारी संस्कृतीचे प्रतिबिंब आहेत...

A great deal of harm is being done in the modern world by belief in the virtuousness of work, and that the road to happiness and prosperity lies in an organized diminution of work.

Bertrand Russell, (In Praise of Idleness)

... thus makes it possible for me to do one thing today and another tomorrow, to hunt in the morning, fish in the afternoon, rear cattle in the evening, criticise after dinner, just as I have a mind, without ever becoming hunter, fisherman, herdsman or critic.

Karl Marx, (The German Ideology)

लार्सन अँड टुब्रोचे अध्यक्ष ए. एम. नार्ईक यांनी अलीकडेच कामाच्या सीमांबाबत वक्तव्य केलं की, त्यांच्या ६० वर्षांच्या कारकीर्दीत त्यांनी कधीही आठवड्याला १२२ तासांपेक्षा कमी काम केलं नाही. दुसरीकडे, इन्फोसिसचे माजी अध्यक्ष नारायण मूर्ती यांनी भारताच्या प्रगतीसाठी तरुणांनी आठवड्यात ७० तास काम करावं, असा सल्ला दिला. २०१५ साली पंतप्रधान नरेंद्र मोदींनीही मी दिवसाला फक्त तीन ते साडेतीन तास झोपतो असे विधान केले होते. या विधानांनी कामाच्या सध्याच्या संस्कृतीवर चर्चा सुरू केली आहे. कामाचे वाढलेले तास आणि काम व जीवन यांतील संतुलनाचा अभाव हे फक्त श्रमिकांसाठी नव्हे, तर व्यापक समाजासाठीही घातक आहे.

ही वक्तव्यं श्रमिकांसमोर उभ्या असलेल्या उत्तर-यांत्रिकीकरणान्या युगातील कामाच्या विषारी संस्कृतीचे प्रतिबिंब आहेत. काम आणि आरामाचा विचार सर्वकष पद्धतीने केला जात नाही. श्रमाचा अतिरेक वैयक्तिक जीवन, मानसिक आरोग्य, आणि सामाजिक नात्यांवर होणाऱ्या परिणामांकडे लक्ष वेधतो. भांडवलशाही व्यवस्थेत, श्रमिकांच्या श्रमाला जास्तीत जास्त उपभोगण्यासाठी आरामालाही एका उत्पादक उपक्रमात रूपांतरित करण्यात आलं आहे. या संकल्पना कामाच्या केंद्रस्थानी असलेल्या श्रमाच्या नव्या अर्थाला प्रश्न विचारण्याची संधी देतात. त्याचा ऊहापोह या लेखात केला आहे.

जे कामाचे सध्याचे सर्वप्रमाणित ८ तास आहेत ते सुद्धा कुठल्या ज्ञानप्राप्त नेत्यांच्या उपदेशामुळे नव्हे, तर श्रमिक

चळवळींच्या दशकांतील संघर्षामुळे प्रत्यक्षात आले. १८८६ मध्ये रॉबर्ट ओवेन या वेल्श समाजसुधारकाने '८ तास काम, ८ तास आराम, आणि ८ तास स्वतःसाठी' असे म्हटले होते. या तत्त्वाची मागणी जागतिक श्रमिक चळवळींच्या केंद्रस्थानी आणली. भारतात गिरणी कामगार, रेल्वे कामगार, आणि बांधकाम क्षेत्रातील असंघटित श्रमिकांनी अनेक दशके लढा दिला. त्यांना केवळ कमी कामाचे तासच नव्हे, तर मानवी सन्मान, किमान वेतन, आणि सुरक्षित कामाच्या ठिकाणांसाठी झगडावं लागलं.

परंतु वरील मान्यवरांच्या विधानामुळे आणि त्याला मिळणाऱ्या टीकात्मक प्रतिसादामुळे, ही चर्चा काम आणि आराम दोघांचेही मानवी जीवनातील महत्त्व व त्यांचे खरे अर्थ अस्पष्ट करणारी आणि त्यांविषयी संभ्रम निर्माण करणारी आहे.

काम आणि आराम : स्पष्ट व्याख्या आणि त्यातील परस्परसंबंध

काम आणि आराम या दोन्ही खूप व्यापक संकल्पना आहेत. दोघांचा सुटसुटीत आणि शास्त्रशुद्ध विचार होण्यासाठी इथे पहिले दोघांच्या व्याख्या आणि त्यांच्यातील अंतर्संबंध अधोरेखित करायला हवेत. कारण यावर आधारितच श्रम, उत्पादन, आणि मानवी स्वातंत्र्याचं नेमकं विश्लेषण होऊ शकतं. काम आणि आराम यांची पारंपरिक व्याख्या करताना- काम म्हणजे अनेक स्वरूपातील मोबदल्यासाठी खर्च केलेले श्रम, आणि आरामाचा सरळ अर्थ त्या मोबदल्यातून मिळवलेली विश्रांती किंवा कामाव्यतिरिक्त इतर सगळ्याच गोष्टी येतात. मात्र, भांडवलशाही व्यवस्थेत या दोन संकल्पनांमधील सीमारेषा धूसर झाली आहे. आराम हा कामापासून वेगळा असतो, ही धारणा या व्यवस्थेत टिकत नाही. उलट कामाच्या मोबदल्यातून पुन्हा काम करण्यासाठी प्रवृत्त करणाऱ्या साधनांच्या उपलब्धतेची खात्री करणे म्हणजे 'आराम' असा अर्थ होतो. भांडवलशाहीत, काम आणि आराम हे एकमेकांशी गुंतलेले आहेत आणि अनेकदा आरामही अप्रत्यक्षपणे श्रमाचा भाग बनतो.

कामाची व्याख्या

काम म्हणजे मानवी गरजा पूर्ण करण्यासाठी आणि उत्पादन प्रक्रियेसाठी खर्च करण्यात येणारी उर्जा. मात्र, काम हे केवळ उत्पादनासाठी नव्हे, तर समाजातील आर्थिक आणि सामाजिक चौकटीत मानवी श्रमाचा उपयोग कसा केला जातो, याविषयीही

आहे. या लेखाच्या संदर्भात कामाचं स्वरूप आपण तीन प्रकारे बघू शकतो: एक, उत्पादक श्रम- जसं की कारखान्यात, शेतात किंवा इतर कार्यस्थळांत केलं जाणारं परंपरागत श्रम. दोन, अनुत्पादक श्रम- जसं की स्वतःच्या उदरनिर्वाहासाठी करण्यात येणारी शेती किंवा डिजिटल प्लॅटफॉर्मवरील अप्रत्यक्ष श्रम, उदा. सोशल मीडियाचा वापर करून कंपन्यांसाठी डेटा (व फायदा) तयार करणं. तीन, (श्रमिक) पुनरुत्पादक श्रम (Social Reproductive Labour)- महिलांनी घरी केलेलं घरकाम किंवा अनौपचारिक क्षेत्रातलं श्रम, जे अर्थव्यवस्थेसाठी अत्यावश्यक आहे आणि ज्याने श्रमिकांची पुनर्निर्मिती होते, पण त्याला मान्यता दिली जात नाही.

आरामाची व्याख्या

आराम म्हणजे कामाच्या प्रक्रियेतून मिळणारा शारीरिक, मानसिक, आणि भावनिक पुनर्बांधणीचा वेळ. मात्र, भांडवलशाहीत आराम हा केवळ ब्रेक म्हणून पाहिला जातो, ज्यातून श्रमिकांना पुढील कामासाठी सज्ज करता येईल. या लेखाच्या संदर्भात आरामाचं स्वरूप पुढील दोन प्रकारे मांडता येईल: एक: खरा आराम- वैयक्तिक समाधान, सर्जनशीलता, किंवा सामाजिक नातेसंबंध उभारण्यासाठी केलेली क्रियाकलाप, उदा. निसर्गात वेळ घालवणं, कला निर्मिती, गाणी ऐकणे, आप्त-स्वकियांसोबत वेळ घालवणे. दोन: कमोडिफाइड आराम- भांडवलशाहीतल्या बाजारू स्वरूपाचा आराम, उदा. सुखवस्तू सहली, सोशल मीडिया किंवा गेमिंग प्लॅटफॉर्म, जिथं विश्रांतीही कंपन्यांसाठी नफ्याचं साधन बनते.

यांच्या व्याख्या सविस्तर समजण्यासाठी आपण खालील काल्पनिक शब्दचित्र बघूयात:

शब्दचित्र १ :

दक्षिण गोव्याच्या कुठल्यातरी शक्य तितक्या निर्मनुष्य समुद्रकिनारी बियरचा मग घेऊन जुनी हिंदी-इंग्रजी गाणी ऐकतोय. सूर्य मावळला की कुठल्या तरी पोर्तुगीज रेस्टोरेंटमध्ये जाऊन क्लासिकल किंवा गोवन स्टाइल जॅझ ऐकत माशांवर ताव मारतोय. रात्र झाली की चांदण्या रात्री मंद प्रकाशात चर्च आणि तिथल्या जुन्या वास्तूच्या स्थापत्यकलेचं रसग्रहण करतोय. असा विचार एक खासगी कंपनीमधील व्यक्ती आपल्या निरस क्युबिकल मध्ये बसून करत असताना त्याच्या बॉसचा मेल येतो. या शनिवारी एक क्लायंट प्रेझेंटेशन आहे, तयार करा. सगळा प्लॅन बारगळला.

एका मोठ्या सल्लागार कंपनीतली नवी नोकरी प्रतिष्ठेची, उद्देशपूर्ण वाटली होती. पण गेल्या काही महिन्यांत कामाच्या वेळा आणि वैयक्तिक वेळा यांच्यातली सीमारेषा केव्हाच नष्ट झाली. उशिरा रात्री लॅपटॉपसमोर बसून इंस्टाग्राम स्क्रोल करत राहणं हेच राहिलं. बर्नआउटच्या मीम्समध्ये स्वतःला शोधायचं. हाताशी सगळं काही असूनही हे असं रिकामं, पोकळ वाटण्याचं कारण काय? कामच आता ओळख झाली होती.

शब्दचित्र २ :

मुंबईच्या गजबजलेल्या गल्ल्यांमध्ये उन्हाळ्याच्या कडक तडाख्यात एक डिलिव्हरी कामगार बाइक चालवते. फोनवरचं अॅप सतत वाजत असतं-ऑर्डर डिलिव्हर करा, वेळ निघून चालली आहे. हेलमेट मधून न थांबणाऱ्या घामाच्या धारा गाला-तोंडावरून ओघळतात. सकाळपासून तिच्या पोटात एक घास नसतो, फक्त अंगातून वाहणारं मीठ उरलंय. प्रत्येक घराच्या दरवाजापाशी ती स्मित देत जेवणाचे पार्सल देते.

दोन डिलीवरी दरम्यान घरी एक फेरी टाकत आपल्या दोन वर्षांच्या बाळाला बघायला जाते. फोनची बॅटरी संपत असते. जेवढी सार्वजनिक शौचालयांची वानवा तेवढीच चार्जिंग पॉइंट्सची सुद्धा. थांबण्याची परवानगी नाही. तिच्यासाठी आराम आणि कामाची सीमारेषा पुन्हा पुन्हा त्याच अॅपद्वारे मिटून जाते.

शब्दचित्र ३ :

तिने अजून विशीही पार केलेली नाही. पाठीवर लहानगं तीन महिन्याचं मूल शांत झोपलं आहे, आणि मोठ्या मुलीनं भाकर खाल्ली की ती पाठीवर ओझं घेऊन माळावर निघणार. सकाळी पोराला दूध भरवलं, नवऱ्याचा डबा बांधला, आणि चुलीत लाकडं टाकायला तीन किलोमीटरवरून आणलेली झाडाची मोळी पेटवली. पाण्याच्या तीन घागरी ओढ्यावरून आणून तिनं भांडी धुतली. तिनं नवऱ्याला शेवटची हाक दिली आणि ती आता रानात कापणीला निघाली.

रान संपलं की दुसऱ्या घरी जायचं आहे. त्या वाड्यावर भांडी घासायची, झाडून साफ करायचं, तिथून मिळणाऱ्या दोनशे रुपयांवर आठवड्याचा तांदूळ येईल. पायानं पायावर चालत चालत चपला झिजल्या आहेत. संध्याकाळी अंधार पडला तरी काम उरलेलं असेल; मग दिवा लावून चूल पेटवायची आणि मुलांना पोसून रात्रीचं काहीतरी उरकायचं.

तिचा आराम कशात होता, हे तिच्या निर्मात्यालाही ठाऊक नसावं?

काम आणि आराम यांचे परस्परसंबंध

वरील चर्चिल्या गेलेल्या काम आणि आरामाच्या व्याख्या आणि त्यानंतरची शब्दचित्रे यांच्यात काही मेळ घालता येतो का हे बघणे महत्त्वाचे ठरेल. पहिल्या शब्दचित्रातील व्यक्तीला आरामाची संकल्पना स्पष्ट आहे असे गृहीत धरले तरी, त्याच्या कामातून येणाऱ्या थकव्यातून पुनरुज्जीवित (rejuvenate) होण्यासाठी गोव्याची ट्रिप पुरेशी आहे का हा विचार आपण करायला हवा? किंवा गोव्याची ट्रिप किंवा तत्सम संकल्पना पुरेशा असतील तर शब्दचित्र दोन आणि तीन मधल्या व्यक्ती सुद्धा गोव्याला जाऊन कामासाठी पुनरुज्जीवित होऊ शकतात का? आणि याचे उत्तर नाही असेल तर त्या दोन व्यक्तींच्या आरामाच्या व्याख्या काय आहेत हे समजावून घेणे गरजेचे ठरते. परंतु तिसरे शब्दचित्र आपले गणित अजून अवघड करते. त्यातून प्रश्न निर्माण होतो की खरोखरच त्या व्यक्तीच्या जीवनात आराम आहे का किंवा त्या संबंधीची उमेद ठेवण्यासही जागा आहे का?

म्हणूनच आराम हा फक्त विसावा किंवा विश्रांतीपुरता मर्यादित नसून मानवी स्वातंत्र्य आणि सर्जनशीलतेचा भाग असला पाहिजे, पण तो भांडवलशाहीच्या चक्रात अडकला आहे. श्रम आणि आराम यांच्यातील परस्परसंबंधांचा अभ्यास केल्याशिवाय सद्य भांडवलशाही व्यवस्थेतील श्रमिक वर्गाच्या समस्यांचं सखोल विश्लेषण होऊ शकत नाही. या व्याख्या स्पष्ट केल्यामुळे, श्रमाच्या पुनरुत्पादनासाठी वापरल्या जाणाऱ्या प्रक्रियांना प्रश्न विचारण्याची संधी मिळते. आराम आणि काम यांची व्याख्या पुन्हा मांडणं हे मानवी स्वातंत्र्याच्या नव्या दिशेसाठी अत्यावश्यक आहे.

मानवाच्या आयुष्यात श्रमाचे केंद्रस्थानी असणे : ऐप टू मॅन

कार्ल मार्क्सचा मित्र व तत्त्वज्ञ फ्रेडरिक एंगेल्स त्याच्या 'द रोल ऑफ लेबर इन द ट्रान्सफॉर्मेशन फ्रॉम ऐप टू मॅन' या निबंधात मांडलेली संकल्पना सांगतो की- श्रम हे केवळ मानवी समाजाचेच नव्हे, तर मानवी अस्तित्वाचेही केंद्रबिंदू आहे. माणसाचा विकास हा श्रमाच्या प्रक्रियेशी अतूटरित्या जोडलेला आहे. वानरापासून माणसाकडे झालेल्या प्रवासात श्रमाने निर्णायक भूमिका बजावली. एंगेल्स स्पष्ट करतो की, वानरांनी

हातांचा वापर करून साधनांची निर्मिती केली, आणि हीच कृती पुढे श्रमाची पहिली पायरी ठरली. श्रमामुळे मेंदूचा विकास झाला, संवादासाठी भाषेचा जन्म झाला, आणि सामाजिक संबंधांची जडणघडण झाली.

श्रम म्हणजे केवळ उपजीविकेचे साधन नाही; ते मानवी कल्पनाशक्ती, सर्जनशीलता आणि सामूहिकतेचा पाया आहे. प्राचीन काळातील शिकार आणि संकलन करणाऱ्या समाजांपासून ते कृषी आणि उद्योगक्रांतीच्या कालखंडांपर्यंत, श्रमाने मानवाच्या जीवनपद्धतीत बदल घडवले. आजही, तंत्रज्ञानाच्या युगात, श्रम हा माणसाच्या ओळखीचा मुख्य घटक आहे, जरी त्याचे स्वरूप अधिक परात्मभावी (alienated) आणि यांत्रिक झाले असले तरी. श्रमाच्या या ऐतिहासिक प्रवासातून दिसून येते की मानवी प्रगतीच्या प्रत्येक टप्प्यावर श्रमाचे भौतिक, सामाजिक, आणि मानसिक आयाम महत्त्वाचे ठरले आहेत. त्यामुळे श्रम हे फक्त मानवी अस्तित्वाचेच नाही, तर मानवी संस्कृतीचे केंद्र आहे.

काम आणि आरामाचं ऐतिहासिक आणि तात्कालिक स्वरूप

मार्क्सचंही महत्त्वाचं निरीक्षण असं होतं, की काम आणि आराम या दोन्ही गोष्टी ऐतिहासिक व सामाजिक परिस्थितींनी घडवल्या जातात. त्यामुळे त्या द्वंद्वतामकदृष्ट्या संबंधित (dialectically related) आहेत. मानवी जीवनात काम हे सार्वत्रिक क्रियाकलाप असलं तरी त्याचं स्वरूप उत्पादन व्यवस्थेनुसार ठरतं. भांडवलशाहीत काम परात्मभावी श्रम (alienated labour) बनतं-जिथं श्रमिक कामाच्या उत्पादनावर आणि प्रक्रियावर नियंत्रण गमावतो. परिणामी, आरामसुद्धा परात्मभावी स्वरूप धारण करतं. कामगाराची उत्पादकता वाढवण्यासाठीच आराम एक ब्रेक म्हणून रचला जातो, खऱ्या स्वातंत्र्यासाठी नव्हे.

मार्क्सच्या मते, स्वातंत्र्य ही गरजांची जाणीव (the appreciation of necessity) आहे. काम आणि आराम यांचं द्वंद्व समजून घेण्यासाठी हा दृष्टिकोन महत्त्वाचा ठरतो. त्यामुळे, श्रम आणि विश्रांती या दोन्ही गोष्टींनी व्यक्तीला सर्जनशीलतेचा आनंद, सामाजिक नातेसंबंधांचं पोषण, आणि स्वतःच्या क्षमतांचा शोध यासाठी संधी निर्माण करायला हवी. खरं स्वातंत्र्य कामाच्या अनुपस्थितीत नसून कामाचं त्याप्रकारे

नफा, अधिकचा नफा, कसेही साधून नफा, कोणत्याही मार्गाने नफा हे भांडवलशाहीचे अंतिम उद्दिष्ट राहिले आहे. त्यासाठी अमानवी श्रम कामगार-कर्मचाऱ्यांवर लादण्यासाठी उद्योग-व्यापार जगातले धुरीण कारस्थान रचताहेत, हे आजच्या ग्लोबलाइज्ड जगातले वास्तव आहे...

रूपांतर करण्यात आहे. श्रम हे जिथं स्वातंत्र्याचं साधन होईल आणि आराम हा फक्त पुनरुत्पादन नव्हे, तर सर्जनशीलता आणि सामूहिकतेचा भाग बनेल, तेव्हाच खऱ्या अर्थानं मानवी जीवन मुक्त होईल. हे स्वातंत्र्य केवळ श्रमाच्या स्वरूपात बदल करून किंवा आराम वाढवून मिळत नाही; त्यासाठी कामाच्या आणि विश्रांतीच्या परात्मभावावर मात करणारी एक समाजरचना उभारणं गरजेचं आहे.

मार्क्स आणि एंगल्स यांनी एक अशी समाजरचना पाहिली, जिथं श्रम विभाजनाचं बंधन मोडून माणूस वेगवेगळ्या स्वयंस्फूर्त उपक्रमांमध्ये सहभागी होऊ शकेल. मात्र, भांडवलशाहीच्या रचनेत अशी स्वप्न साध्य होण्यासाठी केवळ आरामाचा विस्तार पुरेसा नाही. कामाचं स्वरूपच बदलायला हवं. त्यांनी दाखवलं आहे की, काम आणि आराम या दोन्ही क्षेत्रांनी व्यक्तीला फक्त आर्थिक नव्हे, तर मानसिक आणि सांस्कृतिकदृष्ट्याही मुक्त करायला हवं.

आधुनिक काळात आरामाचं स्वरूप

आधुनिक भांडवलशाहीत काम आणि आराम यांच्यातली रेषा अधिकच धूसर झाली आहे. गिग इकॉनॉमी हा याचा स्पष्ट दाखला आहे-जिथं कामगार सतत ऑन-कॉल असतात, आणि त्यांचा मोकळा वेळ हा बाजाराच्या गरजांवर अवलंबून असतो. सोशल मीडियासारखे प्लॅटफॉर्म आरामालाही श्रमात रूपांतरित करतात, जिथं वापरकर्त्यांचे फावल्या वेळेत केलेले

स्क्रोलिंग डेटा आणि गुंतवणूक कंपन्यांसाठी नफा निर्माण करतात. या परिस्थितीत, भांडवलशाहीने वैयक्तिक जागाही व्यापून टाकल्या आहेत.

त्याच वेळी, उत्पादकतेला महत्त्व देणाऱ्या संस्कृतीने आरामालाही स्वयं-विकासाचा भाग बनवलं आहे. ज्या क्रियाकलापांनी कधी आनंद दिला, तेच आता कौशल्य-विकास किंवा ब्रँडिंगसाठी वापरले जात आहेत. हा बदल भांडवलशाहीच्या मूलभूत मूल्यांचा समाजावर झालेला प्रभाव दाखवतो. अशाचप्रकारे रोजगार मिळावा म्हणून किंवा असलेल्या कामात बढती मिळावी किंवा तत्सम अन्य कारणांसाठी कौशल्यविकास करणे किंवा विविध कोर्सेसला दाखल होणे हा देखील आरामाचा भाग न राहता भांडवलशाहीसाठी आणि तिच्या नफ्यांचे वृद्धीकरण करण्यासाठी दिलेला वेळ असतो.

फ्रेंच तत्त्वज्ञ हेन्री लेफेब्र याच्या मते, भांडवलशाहीत आरामही कामाच्या परात्मभावाचं प्रतिबिंब आहे. आराम क्रियाकलाप हे केवळ आनंदासाठी नव्हे, तर उत्पादन व्यवस्थेच्या गरजांना पूरक असं स्वरूप घेतात. ब्रेक ही संकल्पना कामासाठी नव्याने सज्ज होण्यासाठीच असते, माणसाला समृद्ध करण्यासाठी नव्हे.

जात, लिंग, आणि इतर निर्धारणे :

जातव्यवस्थेचा भांडवलशाहीत मोठ्या प्रमाणावर उपयोग केला जातो. जातीय भेदभावामुळे कामगारांचं श्रम विभाजन अधिक शोषणक्षम बनतं. उदाहरणार्थ, ग्रामीण भागातल्या दलित समाजातील महिलांवर कामाचं दुहेरी ओझं टाकलं जातं-शेतातील मजुरीचं काम आणि उच्चवर्णीय कुटुंबांच्या घरांतील काम. या स्त्रियांचं श्रम कमी मोबदल्यात विकलं जातं, त्यांना सुरक्षित कामाची हमी नसते, आणि त्यांच्या श्रमाचं सामाजिक मान्यतेचं रूपांतर होत नाही. या प्रक्रियेत, दलित आणि आदिवासी समाजाचा श्रम अनौपचारिक अर्थव्यवस्थेत अडकतो, जिथं त्यांचं काम अदृश्य केलं जातं. उदाहरणार्थ, सफाई कामगार, बांधकाम मजूर, किंवा शहरांतील रस्त्यावरील फेरीवाले कामगार हे आर्थिक आकडेवारीत कधीच दिसत नाहीत, पण ते भांडवलशाहीच्या आर्थिक चक्राचा अविभाज्य भाग आहेत.

लैंगिक विषमता ही भांडवलशाहीत अजून एक मोठं साधन

काम-आराम- मनोरंजन ही खरे तर अर्थपूर्ण जगण्याची किल्ली आहे. जगण्यातली ही समानता घालवून माणसाचे यंत्रमानवीकरण घडवून आणण्याकडे केवळ भांडवलदारांचाच नव्हे, तर देशोदेशीच्या अतिमहत्वांक्षी राजकीय नेत्यांचाही कल राहिला आहे...

आहे. महिलांवर दुहेरी आणि तिहेरी ओझं टाकलं जातं- पुनरुत्पादक श्रम, जसं की घरकाम किंवा केअर-वर्क; उत्पादक श्रम, जसं की शेतात किंवा फॅक्टरीत काम करणं; आणि अनौपचारिक श्रम, जसं की इतर घरांमध्ये मजुरी करणं. उदाहरणार्थ, शब्दचित्र तीन मध्ये दाखविल्याप्रमाणे ग्रामीण महिला दिवसभर शेतात काम करून रात्री घरातील जबाबदाऱ्या पार पाडतात. या सगळ्यात, आरामाची संकल्पना त्यांच्यासाठी पूर्णतः अप्रासंगिक बनते. भांडवलशाहीत स्त्रियांचं श्रमाचं वस्तुकरणही मोठ्या प्रमाणावर केलं जातं-सौंदर्य आणि फिटनेस उद्योग हे याचं जिवंत उदाहरण आहे, जिथं स्त्रियांच्या विश्रांतीलाही उत्पादकतेच्या चौकटीत बंदिस्त केलं जातं.

जात, लिंग, आणि वर्ग यांचे छेदबिंदू भांडवलशाहीतील विषमता अधिक गडद करतात. उदाहरणार्थ, ग्रामीण दलित महिला, ज्या मजुरीसाठी कष्ट करतात, त्या केवळ कमी वेतनात काम करतात असं नाही, तर त्यांची विश्रांतीसुद्धा आर्थिक असुरक्षिततेने हिरावून घेतली जाते. शहरांतील झोमॅटो किंवा स्विगी डिलिव्हरी कामगार, जे सतत ऑन-कॉल असतात, त्यांच्यासाठी काम आणि आराम यामधली सीमारेषा केव्हाच पुसली गेली आहे. प्लॅटफॉर्म व माहिती-तंत्रज्ञान कामगारांच्या स्वरूपात शोषणाच्या नव्या प्रणाली समोर येत आहेत, जिथं तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने त्यांच्या श्रमाला अदृश्यपणे वस्तू बनवलं जातं.

या सगळ्यातून स्पष्ट होतं की भांडवलशाहीतील श्रम आणि आरामाचं स्वरूप जात, लिंग, वर्ग, आणि इतर निर्धारणांमुळे गृहीत धरलं जातं. ही निर्धारण केवळ श्रमिकांच्या शोषणाला वैधता देत नाहीत, तर ते त्यांच्या विश्रांतीलाही बाजाराचं एक साधन बनवतात.

काम-पश्चात जग : एक नवीन विचारधारा

कामाच्या या केंद्रीकरणाला आव्हान देत काम-पश्चात किंवा post-work या विचारधारेने श्रम, विश्रांती, आणि मानवजातीच्या भविष्याबद्दल नवा दृष्टिकोन दिला आहे. या विचारांमध्ये कामापलीकडील जगाच्या शक्यतांचा वेध घेतला जातो-एक असं जग जिथं श्रमाच्या आवश्यकतेवरचं अवलंबित्व नष्ट होतं आणि मानवी अस्तित्वाचा खरा अर्थ उलगडतो.

भांडवलशाहीत कामाला एक नैतिक मूल्य देण्यात आलं आहे. काम करणं म्हणजे सामाजिक योगदान देणं, आणि काम न करणं म्हणजे आळशीपणा किंवा अनुपयोगी असणं, अशी भावना रुजवली गेली आहे.

काम-पश्चात विचारांच्या केंद्रस्थानी असा मुद्दा आहे की, माणूस केवळ श्रमातून परिभाषित होऊ नये. ऑस्ट्रियन-फ्रेंच तत्त्वज्ञ आंद्रे गॉर्ज, मार्क्सवादी-स्त्रीवादी अभ्यासक कॅथी विक्स आणि अराजकतावादी तत्त्वज्ञ डेव्हिड ग्रुबर यांसारख्या विचारवंतांनी या व्यवस्थेवर टीका करत असे सुचवलं आहे की, कामाचं अधिराज्य (tyranny of work) संपवणं ही माणसाच्या मुक्ततेसाठी पहिली पायरी आहे. या विचारधारेत कामाच्या व्यवस्थेचं निखळ विश्लेषण आणि त्या पलीकडे जाण्याच्या शक्यता मांडल्या आहेत.

तंत्रज्ञानाचा विकास हा कामाच्या आवश्यकतेला कमी करण्यासाठी मोठं साधन बनू शकतो. मात्र, भांडवलशाहीत ऑटोमेशनचा उपयोग श्रम कमी करण्याऐवजी अधिक शोषणासाठी केला जातो. स्विगी आणि झोमॅटो यांसारख्या गिग इकॉनॉमीमधील कामगारांचे अनुभव हेच दाखवतात. काम-पश्चात विचारधारा फक्त उत्पादनक्षम श्रमाचं नाही, तर पुनरुत्पादन श्रमाचंही वस्तुकरण थांबवण्याची मागणी करते. पुनरुत्पादन श्रम, विशेषतः महिलांद्वारे केलं जाणारं घरगुती काम, भांडवलशाहीत अदृश्य केलं जातं.

मात्र, काम-पश्चात विचार प्रामुख्याने पूर्वेकडील किंवा

जागतिक उत्तरेकडील राष्ट्रांच्या औद्योगिक आणि उच्च-तंत्रज्ञान आधारित व्यवस्थांवर आधारित आहेत. त्यामुळे, उत्तर-वासाहतिक जागतिक दक्षिणेतील राष्ट्रांमधील कामगारांचं वास्तव, त्यांची आर्थिक-सामाजिक गुंतवणूक, आणि त्यांच्या रोजच्या जीवनातील श्रमाचं स्थान या विचारांमध्ये दुर्लक्षित केलं जातं.

आज कामाला आदराची किंवा कर्तव्याची जाणीव देत, त्याचं अधिराज्य अधिकाधिक सखोल केलं जात आहे. पण, एल अँड टीच्या अध्यक्षीय १२२ तासांच्या कामाच्या वक्तव्यापासून ते कामगारांच्या शब्दचित्रापर्यंत, आपण पाहतो की आरामालाही उत्पादन व्यवस्थेचा भाग बनवलं जात आहे, जिथं श्रमिकांची थकलेली मने आणि शरीरं पुन्हा कामासाठी सज्ज होतात, पण कधीच मुक्त होत नाहीत.

काम-पश्चात विचारांतील स्वप्नं जरी महत्वाकांक्षी असली, तरी ती विकसनशील देशांच्या वास्तवाशी विसंगत ठरतात. इथं श्रमिक फक्त भौतिक गरजांसाठी नाही, तर अस्तित्वाच्या प्रत्येक स्तरावर संघर्ष करताना दिसतात. जात, लिंग, आणि वर्ग यांचे छेद, नवीन तंत्रज्ञांसोबत बदलत जाणाऱ्या अर्थव्यवस्थेतील तणावपूर्ण जग, आणि पुनरुत्पादन-

श्रमाचा अदृश्य भार-या सगळ्या घटकांनी आरामाची संकल्पना अप्रासंगिक बनवली आहे.

म्हणूनच, श्रमिकांच्या स्वातंत्र्यासाठी, काम आणि आराम यांचं स्वरूप पूर्णतः बदलणं आवश्यक आहे. काम फक्त उत्पादनासाठी नव्हे, तर मानवी सर्जनशीलता आणि स्वातंत्र्याचा भाग बनायला हवं. आरामाला केवळ पुनरुत्पादनाच्या चौकटीतून मुक्त होऊन खऱ्या आनंदाचा, वैयक्तिक समाधानाचा आणि सामाजिक सामर्थ्याचा स्रोत बनवलं पाहिजे. या परिवर्तनासाठी फक्त विचारसरणी नव्हे, तर संघर्ष, संघटन, आणि श्रमिक चळवळींचं पुनरुज्जीवन अत्यावश्यक आहे. कारण, मानवजातीचं स्वातंत्र्य हे त्यांच्या श्रमाच्या स्वातंत्र्यातच दडलं आहे.

(लेखक किंग्स कॉलेज, लंडनमधील इंटरनॅशनल डेवलपमेंट आणि जियोग्राफी विभागात पीएचडी अभ्यासक आहेत. त्यांचे संशोधन मुख्यतः कामगार (श्रम), तंत्रज्ञान, आणि सार्वजनिक वित्त यांच्या अर्थराजकीय व्यवस्थेवर केंद्रित आहे. संपर्क: +९१ ९६५७७९९९८६, ईमेल: hiteshdpotdar@gmail.com)

<p>नामदेव सालुबाई ढसाळ लेखक: मोतीराम कटारे किंमत: ₹ २००/-</p> <p>नामदेवला जात नेहमीच आडवी आली. मराठी समीक्षकांनी त्याला जालील बंदिस्त करून दलित कवितेतला सर्वश्रेष्ठ कवी ठरवून टाकले. नामदेवच्या कवितेच्या पुढे दलित कविता जात नाही असेही शैरे मारीत राहिले. या निमित्ताने अनेक लेखकांनी अनेक प्रश्न उपस्थित केले. पण समीक्षक बघले नाहीत. वृत्तपत्रांनीही मेल्यानंतर मराठीतला सर्वश्रेष्ठ कवी म्हणून संबोधले. नामदेवची स्वतः होती की आपल्याकडे मापूस मेल्यानंतर त्याची किंमत कळते. नेमके तसे झाले होते.</p> <p>- पुस्तकातून</p>	<p>टिंब लेखक: डॉ. सुधीर देवरे किंमत: ₹ २००/-</p> <p>प्रातिनिधीक ज्युनियर लेखक हा साहित्यविश्वातल्या आपल्या जाणिवा विस्तारीत करतो. तेव्हा पात्राला साक्षात्कार होतो की आपण एक 'टिंब' आहोत. आपण म्हणजे कोणीही.</p>	<p>२१ व्या शतकातील आंबेडकरी कविता नोंदी आणि निरीक्षणे लेखक: मधुकर जाधव किंमत: ₹ २००/-</p> <p>'दलित कवितेतील हिंदुत्व' आलं तेव्हा कविता आणि समीक्षा कुठेत होती. त्यानंतर कविता बदलली. समीक्षा बदलली. तिला गरज होती नव्या समीक्षकाची. कवी जेव्हा समीक्षेसाठी उभा राहतो तेव्हा तो समकालीन कवीला न्याय देतोच पण मागच्या समीक्षेला ओलांडून पुढे जाणारी समीक्षा देतो हा इतिहास आहे</p>	<p>एल्गार लेखक: अभयकुमार देशमुख किंमत: ₹ २००/-</p> <p>एल्गार ही कादंबरी सातारा आणि परिसरातील संघर्षाची प्रभावी गोष्ट मांडते. - रमेश वेळुस्कर साहित्य अकादमीप्राप्त ज्येष्ठ कोंकणी लेखक</p>
<p>पुस्तकांसाठी संपर्क ७०३०९ ९००८१</p>		<p>२०% सवलत</p>	